

Teórie emócií a fikcia

JURAJ HVORECKÝ

Filosofický ústav AV ČR

ABSTRAKT

Filozofické teórie emócií majú problém vysvetliť emočné reakcie na fiktívne deje. Ukážeme, v čom spočíva problém všetkých propozičných teórií a načrtujeme riešenie, s ktorým prichádza percepčná teória. U propozičnej teórie poukážeme na logické problémy, ako aj nejasnosti s bezprostrednosťou emočných reakcií na fikciu. Vysvetlíme, ako percepčná teória, obohatená o špecifickú formu intencionality, ponúka elegantné riešenie základnej otázky súčinnosti výskytu emócie a poznatku o jej fiktívnom pôvode a upozorníme na jej doteraz nevyjasnené miesta.

Výskyt emočných stavov vo vzťahu s fikčnými svetmi sa považuje za úplne samozrejmy. Pri percepcii fiktívneho diela neprekvapuje prežívanie silných emócií. Čitateľ románu sa obáva o osud obľúbenej postavy, návštevníkovi kina je ľúto straty v rodine filmového hrdinu a poslucháč rozhlasovej hry sa rozradostí pri informácií o výhre svojho favorita. Je nadovšetko jasné, že uvedené emócie sa opierajú výlučne o fiktívne dielo, pretože bez neho by sa vôbec neobjavili. Nie sú to iba jednoduché prenosi emócií z reálneho života do nového rámca, ide o skutočné nové emočné udalosti, ktoré sa ničím nelíšia od emócií, vyvolaných nefiktívnymi udalosťami. Názor o neproblematičnom výskute emócií v takýchto situáciách však nie je univerzálne rozšírený. R. C. Roberts upozorňuje, že emócie vyvolané fikciami sú zväčša menej intenzívne a typovo obmedzenejšie než ich skutočné náprotivky. V otázke intenzity argumentuje Roberts konatívnymi dôsledkami prežívaných stavov. Fikciami vyvolané emócie nedisponujú rovnakými behaviorálnymi dôsledkami ako skutočné stavy. Ak by horory skutočne vyvolávali v divákoch hlbokú hrôzu, museli by hŕfné opúšťať kinosálu a hororový biznis by si nevyhnutne privodil vlastnú skazu. Ak by sme sa naozaj mohli vážne zamilovať do románovej postavy, mnoho manželstiev by končilo kvôli knihám. K obojmu trpkým koncom občas asi dochádza, ale ide o natolko zriedkavý jav, že nestojí za väčšiu pozornosť. Ak aj na k nim dôjde, príčinou je skôr labilita jedincov, než sila príbehu či grafické vykreslenie detailov. Intenzita prežívaných emócií je v uvedených situáciách naozaj slabšia ako v reálnom svete.

Pokiaľ ide o typové obmedzenia, Roberts upozorňuje, že zo škály možných emócií vyvolávajú fikčné svety len pomerne malú časť. Kým súcít, zlosť, obavy alebo radosť sú pomerne časté, žiarlivosť, pocit viny alebo pýcha sú oveľa zriedkavejšie. Je to po-

chopiteľné, pretože tie obsahujú silný ego komponent. Musím to byť ja, koho sa pýcha alebo žiarlivosť priamo dotýka. Som pyšný na vlastné športové výkony, žiarlim na vlastnú manželku. Možno namietajú, že pýšiť sa môžem aj výsledkami iných a žiarliť na manželku priateľa. Tieto stavy však majú svoj zmysel zasa len z perspektívy prvej osoby. Môžem sa pýšiť výsledkami hokejistov, ale len preto, že sú z *mojej* krajiny. Žiarliť na kamarátovu ženu dokážem iba v prípade, ak som o ňu prejavoval (hoci platonický) záujem. Postavy vo fikčných svetoch nemajú na mňa priamu väzbu. Som to síce ja, kto sa o nich prostredníctvom textu, plátnu či hovoreného slova dozvedá, ale na vytvorenie potrebného vzťahu v prvej osobe je to príliš slabá väzba. Je však možné, že vo fikčných svetoch, v ktorých hrá ego dôležitejšiu úlohu, sa výskyt egocentrických emócií rozšíri. V počítačových hrách a vo virtuálnom umení zohráva prvá osoba často ústrednú rolu. Pri dostatočnom stotožnení sa s avatarom je správne očakávať aj príslušné egocentrické emócie. Typová odlišnosť je skôr otázkou aktívneho produkčného zapojenia prvej osoby ako rozdielu v reálnosti emočných zdrojov.

Zdá sa, že Robertsova kritika nie je presná ani v jednom z oboch bodov. Medzi emóciami reálneho sveta a tými, ktoré sú vyvolané fikčnými udalosťami, existujú samozrejme isté rozdiely. Rozdiely v typovom zastúpení však nesúvisia s povahou príčin emočných stavov, ale skôr s ich väzbou na prvú osobu. Ani znížená intenzita prežívaných emócií nie je dôvodom domnievať sa, že vo fikčných scenároch sa nestretávame so štandardnými emočnými stavmi, ale iba s ich akýmisi neúplnými náhradami. Rozdielne konatívne dôsledky v rôznych situáciách sú pre emócie charakteristické. Hoci typickým konatívnym dôsledkom strachu je útek z nebezpečnej zóny, v nebezpečných situáciách v človeku občas prevládne zvedavosť, ako sa situácia vyvinie, a obvyklé konatívne dôsledky strachu sa nedostavia. Z tohto správania sa však nedá spätne dôvodiť, že sme sa v danom okamihu nebáli. Prežívaná emócia bola skutočná, ale mala neštandardné vyvrcholenie.

O neštandardnom vyvrcholení môžeme, mimochodom, hovoriť takmer vždy, keď je zdrojom emócií nejaká sprostredkovaná skúsenosť. Z tohto aspektu sa zahĺbenie do sveta literatúry ničím nelíši od sledovania správ. Správy sú prototypom nefiktívneho diskurzu – referujú o tom, čo sa deje. Napriek tomu sú nielen zdrojom poučenia, ale i emočných zmien. Rozčuľujú nás výsledky volieb, obávame sa vojny, pri sprostredkovanom estetickom zážitku prežívame vzrušenie. Ľudské konatívne reakcie na uvedené podnety sú obyčajne slabšie ako pri bezprostrednom vnímaní udalostí. Nezdá sa však, že by viedli k zisteniu o neschopnosti fiktívnych udalostí vyvolávať emočné stavy, ktoré dôverne poznáme z bežného života. Rozdiely v intenzite a typových obmedzeniach by nemali viesť k názoru o nepravej podstate emócií vo fikčných súvislostiach. Emócie, vyvolané fikčnými svetmi a udalosťami v nich sú práve tak skutočné, ako ich poznáme z každodenného života.

Jedna zásadná okolnosť však emócie, vyvolané fiktívnymi príbehmi, predsa len odlišuje od každodenných emočných zážitkov. Fikciou vyvolané emócie sa objavujú v kombinácii s presvedčením o nereálnosti ich predmetu (Walton 1978). Všetci vieme, že svet literatúry je len v knihách, filmy sú rozpochybované obrázky a postavy rozhlasovej hry existujú iba na rádiových vlnách. Stačí zavrieť knihu, odísť z kina, vypnúť rádio a zdroje emócií sa rozplynú. Práve nepochybné zvláštna situácia a as-

pekt emocionality vedú niektorých autorov ku skepse o výskyte skutočných emócií vo fikčných situáciách. Namietajú, že emócie sú reakciami na skutočné udalosti v živote, pomáhajú organizmu prežiť, informujú ho o dôležitých zmenách v okolí, a preto musia byť svojou povahou spojené s reálnym svetom. Ak sa vyskytujú v odozve na fiktívny materiál, nie sú skutočné, predstavujú len slabé náprotivky reálnych stavov. Pretože nie sú reálne, musia mať inú podstatu a nezaslúžia si zaradenie medzi pravé emócie.

Už sme ukázali, že argument o ich odlišnosti neobstojí. Emócie sú konglomerátom viacerých špecifických charakteristík. Nepochybné zahŕňajú prinajmenšom špecifické pocity, telesné zmeny, konatívne a kognitívne dôsledky. Niektoré charakteristiky sa v epizódach, spôsobených fikčnými svetmi, objavujú v zoslabených formách, iné naopak zostávajú bezo zmeny. Ako sme videli, znížená intenzita a obmedzená typová rôznorodosť nepredstavujú účinné argumenty v prospech odlišného prístupu k emóciám, vyvolaných rôznymi príčinami. Sú to len dva z mnohých aspektov emočného života a ich kolísanie je bežné aj v iných, neproblematických situáciách. Emočné reakcie vyvolané sprostredkovanými informáciami, snové emócie, emócie v momentoch telesnej únavy a v mnohých iných prirodzených situáciách vykazujú rozličnú úroveň intenzity a ďalších vlastností. Zmeny v uvedených charakteristikách teda nemožno považovať za dostatočný dôvodom, aby sme odmietli existenciu fikcií vyvolaných emócií, pretože toto odmietnutie by viedlo k úplnej revízií výskytu emocionality v najrozličnejších bežných psychologických situáciách. Akákoľvek zmena jedného či viacerých charakteristík by mohla viesť k úplnému odmietnutiu zaradiť daný jav do kategórie emócií, čo by nepochybné prinieslo rozsiahle dôsledky pre každodennú psychológiu. Vyžadovalo by to ustanoviť akúsi *úplnú* emóciu, ktorá by vymenovávala všetky charakteristiky, nevyhnuté na zaradenie konkrétneho fenoménu medzi emočné typy. Podobná snaha je však odsúdená na zánik. Neexistuje nijaká nezávislá autorita, ktorá dokáže nezaujate vymenovať dostatočné a nevyhnutné dôvody prečo zaradiť daný psychologický stav medzi emócie, takže akékoľvek etablovanie úplnej emócie by bolo náhodné a neobhájiteľné.

Miesto toho, či je legitímne vytesňovať fikcie vyvolané mentálnymi stavmi mimo rámec pravých emócií, upriamime pozornosť na zaujímavejšiu otázku. Budeme zisťovať, čo vypovedá výskyt emócií ako odozva na fikciu o povahe emocionality. Predovšetkým nás bude zaujímať, čo súčasné presvedčenie o fiktívnej príčine emócií vypovedá o povahe emočných javov. Budeme sa pýtať na možné kategoriálne zaradenie emócií vzhľadom na poznatok jedinca o nereálnosti emočného podnetu. Povedali sme si, že fikčné svety charakterizuje, okrem iného, vedomie čitateľa, poslucháča a diváka o fiktívnej povahe diela. To znamená, že na otázku o existencii postáv, dejov a ďalších atribútov príbehu každý súdny pozorovateľ povie, že nie sú skutočné. O ich nereálnosti je presvedčený, dokonca sa zdá byť jasné, že o nej vie. Má totiž dostatočne vážne dôvody svojmu presvedčeniu veriť, čiže veriť, že jeho presvedčenie je pravdivé. Napriek tomu nebude tento silnejší epistemologický štatút presvedčenia o nereálnosti fikcie zohrávať v mojich úvahách podstatnú úlohu. Stačí, že nespochybniteľnou súčasťou chápania fikčnosti je presvedčenie jedinca o fiktívnej povahe diela.

Videli sme už, že dané presvedčenie a prítomnosť emócie si vôbec neprotire-

čia. Zdá sa zrejme, že podstata emócie musí byť takej povahy, ktorá je kompatibilná s existenciou diskutovaného presvedčenia. Tento fakt spôsobuje prinajmenšom jednej skupine teórií emócií významné ťažkosti. Filozofické teórie emócií sa delia na dva základné druhy. Kým *percepčná* teória pri vysvetlení podstaty emócií zdôrazňuje úlohu vnímania telesných zmien, *propozičná* teória redukuje emócie na postoje k propozičným obsahom. Práve druhý okruh teórií má s objasnením emócií v kontexte fikcie veľké problémy. Podľa propozičnej teórie sú emócie v skutočnosti špecifickými propozičnými postojmi k predmetu emócie. Autori propozičnej teórie nie sú zajedno v tom, ako charakterizovať postoj, ktorým sa k predmetu vzťahujeme. M. Nussbaumová (2004) je z môjho hľadiska azda najpregnantnejšia, pretože považuje postoje za súdy: “emócie sú formy hodnotiacich súdov, ktoré pripisujú veľký význam veciam a osobám mimo našej kontroly” [emotions are forms of evaluative judgments that ascribe great importance to things and persons outside one’s control] (2004, 185). Ak sa radujem z výhry, tak sa to rovná môjmu súdu, že výhra mi prinesie mnoho pozitív. Smútok pri neúspešnom hľadaní obľúbenej knihy zasa znamená súd o jej nenávratnej strate. Len na okraj podotýkame, že Nussbaumová sa pri budovaní svojej teórie opiera o zlomky prác starých stoikov, ktorí v jej interpretácií predznamenávajú mnohé z propozičnej teórie.

Nussbaumovej prístup síce vysvetľuje viacero dôležitých aspektov emocionality, ako sú intencionálny charakter, závislosť na presvedčeníach a silná väzbu emócií na konanie, ale zároveň naráža na viacero problémov. Najdôležitejší z nich sa, podľa nás, týka väzby hodnotiacich súdov na telesné zmeny.

Nezdá sa, že by hodnotiace súdy mali akúkoľvek priamu väzbu na telo a naopak, je prirodzené, že väčšina z nich sa odohráva bez akejkoľvek významnej somatickej zmeny. Ak súdím, že toto nie je správna cesta, Peter je príjemný spoločník, alebo na túto hudbu som už príliš starý, vyslovujem hodnotiace súdy a robím to bez akejkoľvek významnej alternácie v mojom tele. Práve preto sa zdá, že medzi hodnotiacimi súdmi a skutočnými emočnými reakciami je veľký rozdiel. Emócie človekom lomcujú práve vďaka somatickým zmenám, vďaka nim sú intenzívne a špecificky pociťované. Hodnotiace súdy jednoducho nemajú viacero podstatných charakteristík, ktoré spájame s emóciami. Tento problém sa javí ako podstatný, ale ponecháme ho bokom, pretože hlavným cieľom hude miesto fikcie v teóriách emócií.

Ani v tomto prípade nie je na tom propozičná teória najlepšie. Predpokladajme spoločne s Nussbaumovou, že emócie sú špecifické hodnotiace súdy. Keď čítam hororový príbeh, opakovane sa obávam o osud hlavnej postavy. Na základe propozičnej teórie usudzujem, že postava je v kontinuálnom nebezpečenstve. Lenže na základe predpokladu o fikčnom charaktere diela súčasne viem, že postava neexistuje. Nemôže teda byť v nebezpečenstve. Prečo sa o ňu strachujem? Hodnotiaci súd o postave je nezlučiteľný s fundamentálnym presvedčením o neexistencii postavy. Buďme presnejší: ako čitatelia si vytvárame nepreberné množstvo súdov o postavách v literárnych dielach a zároveň vieme, že postavy sú fiktívne. Na tom nie je nič neracionálne. Súbeh oboch kategórií súdov je úplne racionálny, pretože súdy o postavách a súd o nereálnosti majú odlišné domény aplikácie; proste, týkajú sa iných svetov. Pri čítaní *Psa baskervilského* si o postavách vytváram mnoho presvedčení,

viaceré z nich hodnotiace. Lenže všetky sa týkajú výsostne domény uvedeného diela. Keby sme sa uprostred čítania románu rozhodli cestovať do Londýna pomôcť Holmesovi s riešením prípadu, išlo by o zrejmy prípad iracionality. Rozhodnutie vybrať sa na Baker Street by protirečilo zdieľanému presvedčeniu o fiktívnej povahe diela. Prenos súdov z fiktívneho sveta do reálneho je zjavne neracionálny. Táto skutočnosť je pre mnohých samozrejmá, všimnime si však, že v prípade propozičnej teórie dochádza k akceptácii čohosi analogického. Skutočne sa obávam o osud postavy a trasiem sa pri predstave o jej blízkom konci. Moja obava je podľa teórie súdom o krajne nepriaznivom postavení konkrétnej osoby. Ako taká sa odohráva v tomto svete a je taká skutočná, aká len môže byť. Zároveň verím, že postava neexistuje a teda ani nemôže byť v nepriaznivej situácii. Rozpor svedčí o mojej iracionalite. Mentálne sa nachádzam v rovnakej situácii, ako keby som si kvôli riešeniu prípadu kupoval lístok do Londýna. Výsledkom čítania románu je konflikt presvedčení, ktoré by som nemal mať. Môj strach je skutočný, hoci by nemal byť, pretože v pozadí strachu sú protirečivé presvedčenia. Ak sa bojím, som rovnako iracionálny, ako keď sa snažím zasiahnuť do dejovej línie.

Podobný dôsledok teórie je zjavne neprijateľný. Iracionalita cesty do Londýna nemá svoju analógiu v strachu z hrôzostrašných príbehov. Zatiaľ čo úsilie o zásah do deja je prejavom iracionality, emočná reakcia je štandardným komponentom čitateľskej skúsenosti. Emócie nevystupujú v racionálnom diskurze logického vyplývania a protirečenia. Propozičná teória sa musí myliť, keď začleňuje emočné stavy medzi propozičné postoje, ktoré prirodzene podliehajú normám racionality. Ak by sme sa naozaj nemali radosť, strachovať či hnevať sa na fiktívne postavy a ich príbehy, veľká časť fiktívneho diskurzu by stratila svoj zmysel. Je to z veľkej miery práve snaha vyvolať emócie, ktorá poháňa autorov pri tvorbe. A naopak, čitatelia, poslucháči a diváci sledujú fikčné diela okrem iného s cieľom obohatiť svoj emočný život. Našťastie nijaký imperatív nereagovať na fiktívne príbehy emočne neexistuje. Namiesto toho vidíme veľký rozdiel medzi racionálnym diskurzom presvedčení, súdov a hodnotení na jednej strane a emočnými reakciami na druhej strane. Je neprípustnou chybou podriaďovať druhú skupinu normatíve prvej. Hoci aj emócie majú svoju normatívu stránku, tá nie je totožná s normatívou logiky diskurzu propozičných postojov. Keďže k zmiešaniu oboch typov mentálnych stavov došlo následkom predpokladov Nussbaumovej verzie propozičnej teórie, musíme túto teóriu emócií v uvedenej podobe odmietnuť.

Skôr než odvrhneme propozičnú teóriu úplne, pozrime sa však na jej odlišné varianty. Ako sme už povedali, propozičné teórie sa vzájomne líšia zdôraznením postoja, ktorým sa človek vzťahuje k emočnému predmetu. U Nussbaumovej sú to súdy, a preto sa jej teória dostáva do nepríjemných dôsledkov, keď musí emočné javy podriaďovať logike presvedčení. Lenže propozičné postoje sú veľmi rôznorodou skupinou a je možné vybrať si iných kandidátov a skúsiť budovať odlišnú propozičnú teóriu emócií inak. Príkladom môže byť postoj hodnotenia (de Sousa 1987) alebo starosti (Roberts 2003).

K emočnému predmetu sa podľa týchto teórií čitateľ či divák nevzťahuje súdmi, ale hodnotí ich priamo ako nebezpečné či hodné lásky, alebo o ne vyjadruje svoju

starosť. V oboch prípadoch sa problém konfrontácie s presvedčením o fiktívnej pôvode literárnych a ďalších umeleckých postáv a dejov javí ako menej nástojčivý. Ak sa emócia chápe ako hodnotenie či starosť, že fiktívna situácia je taká alebo onaká, stála prítomnosť presvedčenia o fiktívnej povahe predmetu starosti alebo hodnotenia jej priamo neprotirečí. Protirečenia sa vyskytujú len medzi presvedčeniami s opačnou pravdivostnou hodnotou. Ak je čitateľ presvedčený, že postava je fiktívna a napriek tomu má o ňu starosť alebo hodnotí jej postavenie ako nepriaznivé, nedopúšťa sa logického protirečenia priamo. Protirečenie by nastalo, iba ak by starosť či hodnotenie bolo dodatočne podmienené presvedčením o existencii fiktívnej postavy. Tento predpoklad však nie je nevyhnutný. Po formálnej stránke je všetko v poriadku.

Napriek tomu sa zdá, že akákoľvek verzia propozičnej teórie naráža v oblasti fikcie na svoje limity. Je otázkou, do akej miery môže čitateľ zaujímať k fiktívnej postave či deju propozičný postoj, ktorý by viedol k plnohodnotnej emócií. Hodnotiť aspekty fiktívneho diela je samozrejme možné, ale prečo by hodnotenie malo viesť k telesným, konatívnym a skúsenostným zmenám, ktoré spájame s emóciami? Nussbaumová odpovedá, že rozum je dynamický, keď prijíma a odmieta rôzne javy, aby formuloval presvedčenia. Pohyby tela sú predznamenávané pohybmi mysle. Ak aj pripustíme, že pohybová stránka mysle nie je len metaforou, stále sa musíme pýtať, prečo následky pohybov rozumu, ktoré sú namierené na postavy v fiktívnom svete, pociťujeme tu a teraz. Práve bezprostredné nepropozičné dôsledky na čitateľov v tomto svete robia propozičnú teóriu podozrivou. Netvrdíme, že fiktívne dielo nemôže sprostredkované zapôsobiť na tento svet. Diela inšpirujú ľudské konanie v širokom spektre javov. Od triviálnych činov akým je kúpa trička s Harry Potterom až po prehodnotenie životných priorít po prečítaní *Besov*, majú diela fikcie dôsledky pre ľudský svet. Rozdiel medzi podobnými javmi a emočnými reakciami na fikciu tkvie v bezprostrednosti, z ktorej niet úniku. Mohli by sme povedať, že ak niekto sústredene čítal *Drakulu* a nebal sa, nečítal dobre. Ale ani najlepší znalec Harryho Pottera nie je čítaním prinútený kúpiť si tričko alebo zmeniť svoj postoj k čarodejníctvu. Takéto priame dôsledky fikcia jednoducho nemá. Je otázne, či nimi disponuje non-fikcia (mám po prečítaní de Waala zmeniť svoj pohľad na morálku?), ale to nie je otázka, ktorú práve riešime. Bezprostrednosť a neodvratnosť emočných reakcií naznačuje, že svojou povahou nejde o skryté propozičné zmeny.

Zdá sa, že propozičné teórie sa z veľkej miery zdiskreditovali. Neostáva iné, než sa obrátiť k ich konkurencii. Ako sme naznačili, tú predstavujú percepčné teórie. Ich počiatky siahajú do prvých dekád 20. storočia, keď si nezávisle od seba William James a Carl Lange všimli, že intuície týkajúce sa kauzálneho reťazca emočných javov nie sú správne. Zatiaľ čo sedliacky rozum hovorí, že po tom, ako pocitovo zareagujeme na emočný predmet, nastanú významné zmeny v telesnej fyziológii, James s Langom tvrdia, že empirické poznanie zaväzuje prijať odlišný kauzálny model. Na prítomnosť emočného podnetu reaguje ľudské telo najrozličnejšími zmenami a skutočná emócia sa objavuje až percepciou príslušných somatických zmien. Emócie sú principiálne percepciami telesných zmien a nijaké propozičné obsahy nezahrňujú. Moje telo reaguje na prítomnosť nepriateľa zvýšením pulzu, zrýchleným dýchaním, potením, pripravenosťou celého organizmu na útek a mnohými ďalšími zmenami. Percepciou

zmien sa organizmus dozvedá, že sa nachádza v stave silného strachu. Bez vnímania uvedených telesných zmien by sa v tomto emočnom stave vôbec nenachádzal.

Než pristúpime k hodnoteniu uplatnenia percepčnej teórie vo fiktívnych kontextoch, uvedme niektoré dôsledky percepčného uvažovania o emóciách. Keďže emócie sú percepcie telesných stavov, emočné typy musia zodpovedať typom telesných zmien. Aby sa hnev odlišoval od lásky, viny či žiarlivosti, musí sa odlišovať v príslušných telesných prejavoch. Bez dostatočne presne percipovateľného somatického rozdielu by sme na fenomenálnej úrovni nezaznamenali požadovaný emočný rozdiel. Druhým významným dôsledkom je dôraz na percepčnú stránku emočnej kauzality. Ako sme už povedali, emócie nie sú telesnými zmenami, ale percepciami týchto zmien. Každá percepčia môže byť v zásade omylná. Ani percepčia telesných zmien sa nevyhne občasnému omylu, keď registruje telesnú zmenu, ktorá v skutočnosti nenastala. Tak nesprávne percipovaná telesná zmena vedie k emočnému stavu, ktorý je svojou povahou nesprávny. Odkazuje na emočný podnet, ktorý nebol správne detekovaný. Tento jav mimo iného vysvetľuje normatívnu povahu emócií, o ktorej sme sa už krátko zmienili.

Fenomén nesprávnej percepcie privádza uvažovanie i k diskusii o ústrednej téme, teda mieste fikčných svetov v teóriách emócií. Už vieme, že percepcie sa môžu myliť. Ohlasujú prítomnosť javov, ktoré v skutočnosti nenastávajú. Mnohé percepčné omyly sú systematické. Vidíme, ako sa slamka vo vode lomí, v rozhorúčenom dni sa na obzore zjavuje fatamorgána. Tieto vnemy pociťujeme, aj keď môžeme byť presvedčení o ich neexistencii. Vieme totiž, že slamka zlomená nie je a na obzore sa nič nevyskytuje. V odbornej terminológii sa konštatuje, že modul zrakového vnímania je vzhľadom na iné vyššie procesy kognitívne uzavretý. Už vidíme, že riešenie problému emočných reakcií na fiktívne deje je na dosah. Percepčia telesných zmien sa môže systematicky objavovať v prítomnosti protirečivých presvedčení i v štandardných situáciách. Takže by nemalo prekvapiť, že sa objavuje vo fikčných kontextoch. Rovnako, ako človeka vystraší pokrivená palica na chodníku, o ktorej sa mylne domnieva, že je to had, dokážu ho emočne rozrušiť najrozličnejšie predstavy z fikčných svetov. Fiktívne predstavy evokujú telesné zmeny, tie sú následne organizmom percipované a dochádza k vzniku emócií. To všetko sa deje súbežne s presvedčením organizmu o neexistencii reálneho zdroja emočného podnetu. Zdalo by sa, že naša cesta je u konca. Percepčná teória priniesla elegantné riešenie paradoxu fikcie a obstála v skúške s vysvetlením emócií vo fiktívnych kontextoch.

Lenže teoretici emočných teórií percepčnú teóriu dlhodobo kritizovali kvôli jej ústrednému bodu, ktorý je aj pre nás zásadný. Klasická percepčná teória neponúka nijakú odpoveď na otázku, prečo a ako sa emócia viaže na svoj podnet. Inak povedané, intencionálna stránka emocionality zostáva v tejto teórii nevysvetlená. Ak sa radujem, podľa teórie je príčinou mojej radosti percepčia konkrétnych telesných zmien. To je veľmi zvláštne, pretože obvykle predpokladáme, že príčinami emócií sú podnety v okolí, nie vlastné telo. Obhajca percepčnej teórie môže namietat, že príčinou telesných zmien, a teda aj ich percepcii v podobe emócií, je prítomnosť emočného podnetu. Jeho úvaha je však nesprávna. Kauzalita je totiž tranzitívna a celá kauzálna sila na vyvolanie konzekventnej reakcie sa skrýva v kauzálnom antecedente.

Na percepciu telesnej zmeny stačí daná telesná zmena. Nie je nevyhnutná, inak by nemohli vznikáť klamné vnemy. Percepciu (a teda emóciu) vôbec nezaujímajú, odkiaľ sa telesná zmena vzala. To je mimoriadne neintuitívny teoretický dôsledok. Všetky emočné zmeny predsa vypovedajú o tom či inom predmete, nie o akýchsi telesných zmenách, o ktorých organizmus ani nemusí vedieť. Ak sa hnevám na syna, hnevám sa na neho, nie na príslušný súbor asociovaných telesných zmien.

So záchranou percepčnej teórie prišiel pred pár rokmi Jesse Prinz (2004). Ten ukázal, že ak obohatíme klasickú teóriu o proces intencionality, ktorý sa opiera o špecifické kauzálne spojenia, môžeme ju zachrániť. Zjednodušene povedané, intencionalita postavená na kauzalite funguje nasledovne. Ak sa dva javy v prírode vyskytujú v súčinnosti opakovane, môžeme o nich povedať, že sa navzájom indikujú. Tieto dva javy sa opakovane objavujú súčasne a teda na seba odkazujú. Vek stromu sa objavuje v spojení s letokruhmi, teda letokruhy indikujú vek. Ide o intencionálny vzťah, pretože letokruhy odkazujú k veku stromu. Telesné zmeny, ktoré sú charakteristické pre pocítované druhy emócií, sa objavujú v súlade s okruhmi podnetov, na ktoré adekvátne reagujú. Tieto okruhy, takzvané *základné vzťahové témy*, sa objavujú vždy v súčinnosti s príslušnými telesnými zmenami. Súčinnosť je, podobne ako u letokruhov, zaručená našou evolučnou históriou. Človek bol vyselektovaný tak, aby na základné vzťahové témy reagoval istými somatickými zmenami. Vzťahová téma odkazuje k ústrednej oblasti danej emócie. Napríklad základnou vzťahovou témou strachu je nebezpečenstvo, témou smútku je nenávratná strata, závidia túžba mať to, čo má iný, témou radosti postup pri dosiahnutí cieľa. Každá emócia má svoju základnú vzťahovú tému. Ak organizmus detekuje podnet, ktorý spadá pod jednu zo základných vzťahových tém, reaguje telesnou zmenou. Tá je následne percipovaná a objavuje sa emócia. Model Jamesa a Langa ostáva nezmenený, iba je obohatený o intencionálny element. Percepcia síce zachytáva telesnú zmenu, ale súčasne s ňou aj základnú vzťahovú tému, ktorá sa so zmenou evolučne asociovala. Vznikajúca emócia teda nevypovedá len o telesnej zmene, ale aj o intencionálnom objekte, ktorý spadá pod základnú vzťahovú tému. Radujem sa nie kvôli zrýchlenému tepu, ale kvôli tomu, že zrýchlený tep indikuje môj úspech.

Zostáva zodpovedať jedinú otázku. Ako to, že aj na javy, ktoré z hľadiska evolúcie nemohli byť zaradené do niektorej zo základných tém, reagujeme telesnými zmenami a ich percepciami? Cítíme odpor voči neprimeranému luxusu, radujeme sa z výhry v športe, závidíme susedovi auto. Tieto javy nemajú evolučnú históriu, takže nie je jasné, ako na ne môžeme somaticky a emocionálne reagovať. Prinzova odpoveď na to nie je dostatočne uspokojivá. Tvrdí, že hoci základné vzťahové témy boli selektované evolučne, ich konkrétne obsahy takto selektované nie sú. Kultúra ovplyvňuje kategorizáciu javov do vzťahových tém. Keď sa ako komunita či jedinci rozhodneme, že nejaký predmet bude od istej chvíle podliehať normám príslušnej vzťahovej témy, dokážeme jej obsah podľa potreby obohatiť. Toto konštatovanie síce vysvetľuje odlišnosti v emočných reakciách medzi rozličnými kultúrami a jednotlivcami, ale nedokáže zodpovedať najmä problém presnejšej povahy obohacujúceho procesu. Prečo je to tak, že ľudská kultúra sa rozhodla zaradiť medzi javy, podliehajúce vzťahovým témam, aj fiktívne príbehy, o ktorých všetci vedia, že majú so skutočnosťou pramálo

spoločného? Obávam sa, že odpoveď na túto otázku sa dozvieme len veľmi ťažko. Filozofické teórie emócií to však nepovažujú za ústredný problém. Podstatné je, že je o niečo jasnejšie v otázke mechanizmu emočných odpovedí na fiktívne diela.

LITERATÚRA

- de SOUSA, R. (1987). *The Rationality of Emotions*, Cambridge, MA: MIT Press.
 NUSSBAUM, M. (2004). Emotions as Judgments of Value and Importance. In R. C. Solomon (ed.) *Thinking about Feeling*, New York: Oxford University Press, 183–199.
 PRINZ, J. (2004). *Gut Reaction*, New York: Oxford University Press.
 ROBERTS, R. C. (2003). *Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press.
 WALTON, K. (1978). Fearing Fictions, *Journal of Philosophy*, 75, 1, 5–27.

THEORIES OF EMOTIONS AND FICTION

Theory of emotions. Propositional theories. Theory of perception. Fiction.

Philosophical theories of emotions have problems in explaining emotional reactions to fictitious events. We demonstrate the problem of all propositional theories and suggest a solution that is based on a perceptual account. We illustrate the problems of propositional theories by pointing out logical inconsistencies, as well as unclarities with the immediacy of emotional reactions to fiction. We explain how perceptual account, enriched by a specific form of intentionality, offers an elegant solution to the basic problem of a coordination between an occurrence of an emotion and a belief about its fictitious origin. By the way of concluding we point it its still unresolved issues.

Mgr. Juraj Hvorecký, PhD.
Filosofický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1,
Česká republika
hvorecky@flu.cas.cz